

3. ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Զեյթունի իրադարձությունները լայն արձագանք գտան հայ իրականության մեջ: Կոստանդնուպոլսի հայ հասարակական զանազան խմբավորումներ տարբեր կերպ արձագանքեցին Ուլնիայի հերոսամարտերին:

Երբ թուրքական բանակը արշավում էր Զեյթունի վրա, Կ. Պոլսի հայ ամիրանները, բարձրաստիճան հոգևորականները ձևացնում էին, թե իրենց ուղին հայտնի չէ կատարվող անցքերից: Ապստամբության հաղթանակից հետո, ամիրանների մի մասը միջնորդի դեր կատարեց Բ. Դուան և Զեյթունի միջև, հորդորեց հպատակություն կառավարությանը, նույնիսկ դատապարտեց ապրստամբների անխոհեմ ընթացքը:

Ազգային ժողովի երեսփոխանները, մասնավորապես «սահմանադրական» ճանաչված Սերվիշները, Գր. Օտյանը, Պալյան և Աղաթոնյան եղբայրները, երկնչելով ժողովրդական զանգվածների հուժկու շարժումներից, հանդես եկան խաղաղասիրական քարոզներով, պատճառաբանելով, թե հայն այլևս արյուն չունի թափելու, ուստի նա պետք է զարգանա, լուսավորվի և այդ ճանապարհով գտնի իր փրկությունը:

1862 թ. օգոստոսի 1-ին, Ազիզ փաշայի Զեյթունի վրա հարձակվելու օրը, Կ. Պոլսի հայ արհեստավորները, պանդուխտ օրամշակները մայրաքաղաքում ցույց կազմակերպեցին: Ավելի քան 2000 ցուցարարներ պատրիարքից պահանջում էին գործադրել արևմտահայերին խոստացված Սահմանադրությունը, վերջ տալ հալածանքներին Արևմտյան Հայաստանում, դադարեցնել արյունահեղությունը Կիլիկիայում: Առավոտից մինչև երեկո տևող ցույցը ճնշվեց զենքի ուժով:

Մեկ շաբաթ շանցած, Կ. Պոլսում սկսեցին լուրեր տարածվել Ազիզ փաշայի բազմահազարանոց բանակի պարտության մասին: Կատաղած էր կայսերական պաշտոնեությունը, ոգևորություն ու ցնծություն էին ապրում հայ աշխատավորական զանգվածները, առաջադեմ մտավորականությունը: Զեյթունը հայ ժողովրդի ոգևորության ու ազգային հպարտության խորհրդանիշըն էր այդ օրերին, վկայում է Սրբուհի Երիցյանը: «Այն տարին (1862 թ. — խմբ.) Զեյթունի անցքերը մեծ ազդեցություն ունեցան Պոլսո և այլ տեղերի հայոց վերա. ամենայն ոք Կիլիկիան ուներ ի բերան, ամենայն ոք մասնակից էր դրամական հանգանակությանը... Նույնիսկ հռոմեադավան հայ երիտասարդները մոռացել էին դեպի իրանց լուսավորչական եղբայրներն ունեցած ատելությունը, և ամենայն սիրով թե նյութապես, և թե բարոյապես օգնում էին այդ ձեռնարկություններին»²⁰:

Ապստամբության մասին շատ քիչ տեղեկություններ էին ստացվում, որովհետև Ազիզ փաշան այնպես էր օղակել Կիլիկիան, որ ոչ մի լրագրող չէր կարող դուրս գալ այնտեղից: Նույնիսկ անանցանելի լեռնակիրճերի վրա պահակակետեր էին հաստատված, իսկ Զեյթունն անվաճ էր աքցանի մեջ:

Մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, 1862 թ. հոկտեմբերի կեսերին Կ. Պոլիս հասան Զեյթունի պատգամավորները՝ Տեր-Հակոբ Բաճաճան և Մը-

20 «Փորձ», 1877, № 4, էջ 193:

նացական Սեմերնյան-Ջեյթունցիներ: Հաջորդ օրը գումարված խառը ժողովում նրանք պատմեցին ընդհանուր եղելությունը և հանձնեցին իշխանների խընդրազրեբը՝ իրենց օգնության հասնելու մասին: Պոլսահայերն անմիջապես հանգանակություն կատարեցին, կազմեցին մի աղերսագիր և սրանց ձեռքով մատուցեցին Ալի փաշային:

Երկու զեյթունցիները մայրաքաղաքի մտավորականության, գավառահայ պանդուխտների, եկեղեցականների մեծ մասի ամենացանկալի հյուրերն էին: Ողևորությունը զնայով մեծացավ և որոշվեց հանձնաժողով կազմել, հանգանակություն կատարել և օգնություն հասցնել ապստամբներին:

Ջեյթունին օգնություն կազմակերպելու նպատակով ստեղծված ընկերությունն իր մասնաճյուղը հաստատեց Թիֆլիսում: Մատթեոս Մամուրյանին հանձնարարվեց կազմել գրություններ, կապ հաստատել Թիֆլիսի մասնաճյուղի հետ և «պահել» հանգանակած գումարի հաշվեկշիռը: Հանգանակվեց 2000 օսմանյան ոսկի, որը մաս-մաս ուղարկվեց Ջեյթուն: Հանգանակությունը մասնակցեցին ամենատարբեր դասերի ու խավերի ներկայացուցիչներ, հեռավոր ու մոտավոր քաղաքների հայերը: Անգամ Ինդոնեզիայի սակավաթիվ հայ գաղթօջախը մասնակցում էր Ջեյթունի օգնության գործին:

Ջեյթունի հերոսամարտերը լուրջ ազդեցություն ունեցան նաև Պետերբուրգում, Մոսկվայում և Ռուսաստանի այլ քաղաքներում սովորող հայ ուսանողության քաղաքական մտայնության վրա: 1863 թ. ուսական այդ երկու մեծ քաղաքներում կազմակերպվեցին ուսանողական խմբակներ, որոնք համախմբվեցին «Ժողով» անունով կազմակերպության շուրջը: «Ժողովը» քաղաքական աշխատանք էր տանում ուսանողության մեջ: Խմբի մեջ մտնող 42 հայ ուսանողների ջանքերով քննության էին առնվում «հետաքրքիր նյութեր», Թուրքիայից եկած նամակներ, հայ ազատագրական շարժումներին, Ջեյթունին ու վանին վերաբերող հոգվածներ և այլն:

Ջեյթունի հերոսամարտը լայն արձագանք գտավ հայ պարբերական մամուլի էջերում: Ապստամբության մասին Պոլսի հայկական բոլոր պարբերականներից հայատառ թուրքերեն «Մյունաթի» շաբաթաթերթը տպագրեց առաջին հոդվածը, որը կարդացվեց լարված հետաքրքրությամբ և բորբոքեց առաջադեմ մտավորականների ու ժողովրդական զանգվածների արդարացի վրդովմունքը թուրք բռնակալների նկատմամբ²¹: Հաջորդ օրը «...հիշյալ լրագրի խմբագիր պ. Կարապետ Փանոսյանը առանց որևիցե բացատրության բանտարկվեցավ այնպիսի խիստ կերպով, որ երկար ժամանակ ոչ ոք չգիտեր, թե նա սպանվեցավ, թե կենդանի է»: Երեմիա Տեկանցը վկայում է, թե Փանոսյանը նստած սուլթանի քթի տակ «փարավոնական բարբարոս»²² էր անվանել նրա զորավար Ազիզ փաշային, պահանջելով պատժել վերջինիս արյունարբու զինվորներին: Փանոսյանը բանտարկվեց, իսկ «Մյունաթին» ընդմիջտ փակվեց:

Արևմտահայ առաջադիմական «Մեղու» պարբերաթերթին ավելի հանգամանորեն անդրադարձավ Ջեյթունի ապստամբությանը: Թերթի խմբա-

²¹ Մատենադարան, ձեռագիր 4177, էջ 9—12:

²² Նույն տեղում, էջ 10:

գիր Հարություն Սվաճյանը մասնակցեց պոլսահայերի օգոստոսի 1-ի ցույցին, հրապարակեց մարտաշունչ հռչակածներ, որտեղ նա դատապարտում էր ցարական «Սովրեմեննոե սլովո» և անգլիական «Լեանտ հերալդ» թերթերի թղթակիցներին, որոնք պաշտպանում էին մեծ տերությունների նվաճողական քաղաքականությունը: Սվաճյանն ուղղակի զենքի էր կոչում արևմտահայությունը: Ապստամբության օրերին նա տպագրեց Ս. Շահազիզի հետևյալ տողերը.

Ոչ ոք չէ կարող հոգուս նպատակ
Ճնշել, խորտակել բռնության զենքով.
Ո՛չ սուր, ո՛չ արյուն, ո՛չ բանտ, ո՛չ կաթակ,
Ո՛չ նուրբիսկ զեհեն մշտավառ բոցով²³:

Զեյթունի ապստամբության օրերին Սվաճյանը, հրապարակախոսությանը զուգընթաց, գաղտնի աշխատանք էր ծավալում պոլսահայության մեջ: Սուլթանական կառավարության հրամանով օգոստոսի 10-ից 20-ը «Մեղրու»-ն ևս փակվեց: Սվաճյանը ենթարկվեց հարցաքննության և սպառնալիքի: Նույն տարվա վերջերին մի քանի ամսով Սվաճյան-Մեղրուսեյան «անհետացավ» հրապարակից: Թուրքահայտակ հայկական գավառները շրջելիս, հավանաբար, նա եղել է նաև Կիլիկիայում:

Զեյթունի դյուցազնամարտը պաշտպանություն գտավ Զմյուռնիայի հայ առաջադեմ «Մաղիկ» տասնօրյա հանդեսի էջերում, որն այդ օրերին խմբագրում էին Ար. Հայկունին և Գ. Զիլինկիրյանը:

1862 թ. օգոստոսի 1-ի, 10-ի և 20-ի համարների ընդարձակ առաջնորդողները և մի քանի այլ հռչակածներ նվիրված էին Կ. Պոլսի օգոստոսի 1-ի ցույցին, մասամբ նաև Զեյթունին և նրա ապստամբությանը: Հռչակածներում բացահայտորեն ապստամբության մարտակոչ էր նետվում: Օգոստոսի 1-ին Ա. Հայկունին գրում էր. «Հայե՛ր, արդեն ժամանակը անցած է, և մեզ կամ դեպի ճշմարիտ բարեկարգություն դիմելն և կամ կորուսելն ի զատ ուրիշ հույս մնացած չէ, ... արիանա՛նք ուրեմն և փառավոր կյանքը մը ձեռք անցնելու փափաքեն ավելի մահվան ձեռքեն ազատելուն համար հարկ եղած միջոցները ձեռք առնումք, առանց այդ կամ ահյակ ծրելու ճակատնիս բարձրացունեմք, անվեհեր լինիմք և մեր վատ թշնամիներու ցուցընենք մեյ մը ինքզինքնիս, և հայտնեմք նոցա, թե հայությունը մեռած չէ, ցուցընենք նոցա թե որքան դուրակործանելի և խաբիսու են իրենց ամբարշտական պարիսպները և վերջապես հայտնեմք, թե հաղթությունը միմիայն ճշմարիտ ազգասիրաց վերջին մրցանակն է»²⁴:

Հատկանշականն այն է, որ «Մաղիկը» արմատական դիրքերից հարձակումներ էր գործում ոչ միայն թուրքական կառավարության, նրա կուսակալների, այլև այն հայերի վրա, որոնք պառակտում էին ազգը և դավաճա՜րում ազատագրական համընդհանուր շարժմանը: Նա «ասպարեզը զինու զուլությունն» էր թողնում և անմիջականորեն «զինական հեղափոխություն» էր

²³ «Մեղրու», 1862, № 170, էջ 179:

²⁴ «Մաղիկ», 1862, օգոստոս, № 40, էջ 333:

պատգամում յուրայիններին: Օգոստոսի վերջին արգելվեց նաև «Մաղիկը»: Կալանքի տակ դրվեց և խոշտանգումների ենթարկվեց Գր. Զիլինկիրյանը: Հ. Սվաճյանը, Ա. Հայկունին, Գր. Զիլինկիրյանը անցան գաղտնի աշխատանքի: Նրանց ջանքերով երևացին մի շարք թուղթիկներ, որոնք ղենքի էին կոշում և համերաշխ պայքարի նախապատրաստում հայ ժողովրդին²⁵:

Ապստամբություն մասին հաղորդագրություններ տպագրեցին «Մասիսը», «Արշալույս Այրարատյանը» և Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիայի մյուս թերթերը:

Նույն ժամանակ «Երևակի» ռեակցիոն խմբագիր Հովհաննես Զամուռյանը կառավարության ուշադրություն էր հրավիրում դեմոկրատական թերթերում տպագրվող հոդվածների վրա, պատճառ դառնալով նրանց փակմանը:

Ապստամբությունն արձագանք գտավ կոմկասահայության մեջ, Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերում և Փարիզում: Թիֆլիսում հրատարակվող «Կոռնկ հայոց աշխարհին» հանդեսը դրվատում էր զեյթունցիների քաջագործությունները, դատապարտում սուլթանական կառավարությանը: «Կիլիկիայի անցքերու պատճառով հրավեր Ռուսաստանի հայերուն» կոշ-հոգվածում խմբագրությունը հայերին հիշեցնում էր կիլիկեցիների անցյալի փառքը, նրանց ըմբոստ ու քաջակորով բնավորությունը, արևելահայերին պարտավորեցնում՝ դրամական միջոցներով օգնել վշտացյալ ու վիրավոր եղբայրներին²⁶:

Նույն տարվա հոկտեմբեր ամսվա համարում «Կոռնկը» Ստեփաննոս Պալասանյանի թարգմանությամբ տպագրում էր Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Վիկտոր Լանգուայի «Ճանապարհորդություն ի Կիլիկիա և լեռին» Տավրոսի» աշխատությունը, նպատակ ունենալով արևելահայության մեջ համադրային պայքարի ու միասնական պետության ստեղծման գաղափար հղացել: Նույնմբերին ամսագիրը տպագրում էր նոր լուրեր Զեյթունի մասին, որոնք քաղված էին «Արշալույս Այրարատյան», Ֆրանսիական «Օպինիոն Նասիոնալ» և «Նորդ» լրագրերից:

Զեյթունի իրադարձություններին մանրամասնորեն անդրադարձավ Կալկաթյում Նդիազար Հարությունյանի խմբագրությամբ լույս տեսնող վիճառի պ «Նդրալրասեր»-ը՝ հնդկահայ վերջին պարբերականներից մեկը:

«Նդրալրասեր» տասնօրյա հանդեսը 1862 թ. օգոստոս ամսից սկսած արտատպում էր Զեյթունի «անցքերին» վերաբերող մանրամասն տեղեկությունները, բացատրում այդ շարժումների համազգային քաղաքական բնույթը, բացահայտում, թե ինչպես Վանի ղինված ելույթը, այնպես էլ Ունիայի ապստամբությունը բռնկվել էին սուլթանների վարած ազգահալած քաղաքականության, ազգային ճնշումների և սոցիալական հարստահարությունների ուժեղացման պատճառով: «Արշալույս Այրարատյան», «Մասիս», «Փարիզ» պարբերականների հաղորդագրությունների հիման վրա Տեր-Հարությունյանը կազմում է մի ընդարձակ տեսություն, կոշ անում հնդկահայերին՝ օգնություն կազմակերպել Զեյթունի հերոսներին²⁷:

25 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 193, վավ. 148, 151, 157, 158.

26 «Կոռնկ հայոց աշխարհին», 1862, էջ 780.

27 «Նդրալրասեր», № 23, էջ 185 և հետ.

«Եղբայրասերը» Զեյթունը դիտում էր իբրև ազատագրական պայքարի ելած հայրենասերների խորհրդանիշ։ Պարբերականը դատապարտում էր Անգլիայի, Թուրքիայի ու Պարսկաստանի քաղաքական կուրսը՝ հզոր աշխարհակալների ձեռքի սմբակների տակ տրորվող, դանդաղորեն քայքայվող ու ձուլման ենթարկվող փոքր ազգերի նկատմամբ։

Զեյթունին համակիր էջեր էին նվիրում նաև «Հյուսիս», «Կովկաս», «Մասյաց աղավնի», «Փարիզ», «Մեղու Հայաստանի» և արևելահայ ու աշխարհասփյուռ գաղթօջախների այլ թերթեր։

1864 թ. «Մասյաց աղավնի» պարբերականը հրատարակեց Գևորգ Քանանյանցի «Զեյթունի հայք և զանոնք Կովկաս փոխադրելու առաջարկությունը» հոդվածը²⁸, ուր առաջարկվում էր զեյթունցիներին գաղթեցնել Ռուսաստան։

Զեյթունի հերոսամարտը ոգևորության աղբյուր հանդիսացավ հայ մշտավորականության համար, այն նյութ տվեց հրապարակախոսներին, սյուժե՝ արձակագրին, երգվեց հայրենանվեր բանաստեղծների գրչով։

Ունիայի դեպքերը խոր տպավորություն գործեցին քնարերգու բանաստեղծ Մկրտիչ Պեշկևիթաշյանի վրա։ Քաջատեղյակ լինելով ապստամբության ընթացքին, բանաստեղծը 1862—1863 թթ., հերոսամարտի առաջ բերած ընդհանուր ոգևորության մթնոլորտում, գրեց «Հայ քաջորդի», «Մահ քաջորդվուն», «Թաղումն քաջորդվուն», «Հայ քաջուհին» Զեյթունին նվիրված երգերի հիանալի շարքը, ինչպես նաև «Եղբայր եմք մեք» բանաստեղծությունը։ Իրար հետ օրգանապես կապված, քառամաս այս դուցազներգական պոեմի հերոսը Մելիքսեթ Փասմայան էր, որը կյանքից առավել ազատություն էր սիրում և ծանր վերքեր ստացավ հայրենիքի ու նրա ազատության համար մղվող պայքարում։

Հիշյալ շարքում կերտված է նաև ազգային-ազատագրական պայքարի մասնակից զեյթունցի կնոջ կերպարը։ Նրանում խտացել է Պեշկևիթաշյանի հավատամքը՝ հայ ժողովրդի քաղաքական վերածնության, հայ պետականության ստեղծման մասին։

Զեյթունի դեպքերը մեծ ազդեցություն ունեցան Ռ. Պատկանյանի վրա։

Հայերի ազգային-ազատագրական շարժմանն արթնգանքել է Սմբատ Շահազիզը։ Զերմ տողեր նվիրելով Իտալիայի ազատագրական շարժման հերոսներին, ոգեշնչվելով նրանց հաղթանակով, նա միաժամանակ մեծարել է Զեյթունի հերոսական ապստամբությունը։ Ազգային-ազատագրական պայքարի միասնություն քարոզող բանաստեղծի տեսադաշտից չեն վրիպել այն դավերը, որ զեյթունցիների շուրջը նյութում էին կաթոլիկ քարոզիչները։ 1863 թ. «Եզվիտներ և Զեյթուն» բանաստեղծության մեջ նա գրում էր.

Զեյթուն, սրբազան մնացորդ անցյալի,
Տավրոս լեռների հայ ազգ բնակիչ,
Աթթուն կաց,— գիտե՞ս, վրադ է գալի
Եզվիդ ամբոխը, գայլեր գիշատիչ։

²⁸ Տե՛ս «Մասյաց աղավնի», 1864 հունիսի, էջ 186—191։

Նոքա յուրյանց հետ շատ ոսկի ունին,
 Նոքա կշռում են դորանով կրոն...
 Ականջ չդնես գետնաքարշ լեզվին,
 Թքի՛ր լրտեսին,— զինվորվի՛ր Զեյթուն։

Շահադիզի այս տողերը քաղաքական տաղնապի ահազանգ էին²⁹։ Հեղինակը նպատակ ունի ալադավան քարոզիչներին զրկել Կիլիկիայում միսիոներական հասկաքաղից, վերացնել ազգային միասնության վրա կախված այդ վտանգը։

Ինչ խոսք, ով կարող էր Զեյթունի փառքն ավելի գովերգել, քան ինքը՝ պայքարող ու նահատակվող, խիզախ ու անվահեր զեյթունցին։ Զեյթունի ժողովրդական բանահյուսությունը ներծծված է ազատասիրական մտորումներով, մեռնող քաջի գովասանքով, վախկոտի պարսավանքով, մարտական ոգով։ «Քայլերդ Զեյթունի» (Հարություն Զագրյանի), «Երգ զեյթունցվոց», «Զեյթունն անկախ» (Մ. Փորթուզալյանի), «Զեյթունցիներ», «Զեյթունցիք», «Զեյթունցիներուն» և այլ բանաստեղծություններ³⁰, որոնք երգի են վերածված, գովերգում էին գավառի քաջամարտիկների սխրանքները, ոգևորում Տավրոսի բնակիչներին։

Զեյթունի ապստամբության լուրը թափանցեց հայաբնակ բոլոր անկյունները, ոգևորեց ազատության ծարավի հայ ժողովրդին և խոր ազդեցություն ունեցավ հայ ազատագրական շարժումների հետագա ծավալման վրա։

Հայ ազատագրական շարժման շահերով ապրող առաջադեմ մտավորականները չբավարարվելով միայն գրական-հրապարակախոսական գործունեությամբ, հիմնում են նաև ընդհատակյա քաղաքական խմբակներ, ժողովրդին ազատագրական պայքարի ոգեկոչող ընկերություններ։

Տակավին Ղրիմի պատերազմի օրերին, 1853 թ., Կոստանդնուպոլսից Զեյթուն ուղևորվեց Մելիքյան Հովակիմը։ Զեյթունի անդրանիկ զաղափարական քարոզիչը սկզբում ուսուցչի պարտականություն էր կատարում, սակայն ունի ալ խնդիրներ ևս։ Հ. Մելիքյանը ինքնապաշտպանական խմբեր էր կազմակերպում, զենք գնում, առավելապես ազատասիրական գաղափարներ սերմանում, ձգտում ժողովրդին ոտքի հանել սուլթանական լծի դեմ³¹։ Հ. Մելիքյանը նպատակադրվել էր չսահմանափակվել Զեյթունով, այլ կամրջել արևելահայերի ու արևմտահայերի ազատասիրական բաղձանքները, Կովկասից դրամական օգնություն ստանալով՝ զարկ տալ զենքի արտադրությանը։ Մելիքյանը այնպիսի ազդեցություն ունի, որ Զեյթունի չորս իշխանները նրան կարգում են իրենց ընդհանուր ղեկավար՝ վալի³²։ Մելիքյանը կառուցել տվեց մի ընդարձակ դպրոց, ռազմական նշանակություն ունեցող ամբուլատորներ և, իր գործունեությունն ընդարձակելու մտադրությամբ ճանա-

²⁹ «Հայ նոր գրականության պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱ գրականության ինստիտուտ, հատ. 2, Երևան 1962, էջ 305։

³⁰ «Զեյթունի պատմագիրք», էջ 798—820։

³¹ Տե՛ս Զեյթունցի, Զեյթունի անցյալն և ներկայն, մասն Ա, 91—92։

³² Esat Uras, Tarihte ermeniler ve ermeni meselesi, 1950, Ankara, էջ 494։

պարհվեց Ռուսաստան՝ հանգանակություն կատարելու։ Սակայն էրզրումում նա ձերբակալվեց ու հրապարակավ կախաղան հանվեց։

Մելիքյանին հաջորդեցին շատերը, սակայն նրանց մեջ առավել ուշադրության արժանի է Եղիա Տնտեսյանը (1834—1881)։ 1862 թ. հուլիսի 24-ին Կ. Պոլսից Ադանայի և Սսի վրայով նա մեկնեց Հաճըն։ Տնտեսյանը հայտնի կրթչտագետ էր, ուսուցիչ, «Անձնվեր ընկերության» անդամ, որը և Տավրոս մեկնելիս հանձնարարություն ուներ ազատասիրական գաղափարների պրոպագանդ մղել ժողովրդի մեջ։ Հուլիսի 24-ին Ադանայից, սեպտեմբերին Հաճընից Տնտեսյանի գրած նամակներից ակնհայտ է, որ նա պատասխանատու խնդիր լուծելու պարտավորություն ուներ, ինչպես նաև «գաղտնապահ բարեկամներ»³³։ Հայրենասեր ուսուցիչը Կիլիկիայում, հատկապես Հաճընում ու Զեյթունում, մնաց մինչև 1863 թ. հուլիսի 18-ը³⁴։ Տնտեսյանը զեյթունցիներին հայրենասիրական եռանդ ներշնչեց, հանձնեց «Անձնվեր ընկերության» հանգանակած դրամը և մեկ տարի հետո միայն վերադարձավ մայրաքաղաք։

Ե. Տնտեսյանի հետ մերձավոր հարաբերությունների մեջ էր երիտասարդ Գրիգոր վարդապետ Ապարտյանը, որը կապում էր Կ. Պոլսը Տավրոսի, Տավրոսը՝ Փարիզի հետ։ Անշուշտ հայրենանվեր այս սուրհանդակն էր, որն հիշատակվում է Ս. Թազվորյանի Մ. Նալբանդյանին առաքած հանրահայտ նամակում³⁵։

Զեյթունի ապստամբության ղեկավարների, Տավրոսից Պոլիս ժամանած պատվիրակների հետ գործարար կապեր էին պաշտպանում 1860 թ. հիմնված «Բարեգործական ընկերության» անդամների մի մասը, մասնավորապես նրա ձախ թևը։ «Բարեգործականի» ատենադպիր Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը 1862 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին մի քանի անգամ ընդունում է Զեյթունից եկած սուրհանդակներին, մանրամասն տեղեկանում գավառի դրությանը, իր մոտ հավաքում «գաղափարամերձ անձնավորություններին» և ապստամբներին նյութական օգնություն և բարոյական աջակցություն ցույց տալիս։

Ապստամբությունից որոշ ժամանակ անց Մ. Պեշիկթաշլյանը և Երեմիա Տեկանցը ստանում են երկու նամակ Զեյթունից։ Նամակները Պոլիս էր բերել Տեր Հակոբը, իսկ քիչ անց մայրաքաղաք էր եկել Մնացական Սեմերճյանը (Զեյթունցին)։ Պեշիկթաշլյանը և Երեմիա Տեկանցը ապստամբների սուրհանդակներին մեկ ամիս պահում են Կ. Պոլսում, ապա նոյեմբերի վերջերին տեղի ունեցած պոլսահայ մտավորականների մի ժողովում որոշում են նամակներ ուղարկել Զեյթուն։ Նամակները պատրաստում է Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը՝ խոստանալով օգնություն հասցնել նրանց։ Այս նիստին

33 Վ. Զարդարյան, Հիշատակարան, հայ երեւելիներու կենսագրությունները, լուսանկարները, ձեռագիրները, գրությունները, հատ. Ա, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 343 և հետ։

34 Հ. Պաղոսյան, Հաճընի ընդհանուր պատմություն և շրջակա Գողան-տաղի հայ գյուղերը, Լոս-Անջելոս, Կալիֆորնիա, 1942, էջ 421—424։

35 Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 498, տե՛ս նաև «Փարիզ», 1862, № 64։

մասնակցում էր նաև Զեյթունով խանդավառված Պոլսի հայոց պատրիարքարանի նորընտիր դիվանապետ Մատթեոս Մամուրյանը³⁶։

1862 թ. նոյեմբերի 16-ին կրկին Պոլիս եկած Գրիգոր վարդապետ Ա. պարտյա՛նը, Մ. Պեշեկթաշլյանի բնակարանում, նրա «համակիրներին» տեղեկացնում է Զեյթունում տիրող իրադրության, իշխանների մտադրության մասին։

1862 թ. դեկտեմբերի 12-ին Կոստանդնուպոլիս են ժամանում զեյթունցիների նոր պատվիրակները՝ Տեր-Մովսեսը, Աստվածատուր և Ղազար իշխանները, նրանց սպասավոր Կարապետը³⁷։ Այս նոր պատվիրակությունն ալիի հարուստ տեղեկություններ հաղորդեց պոլսահայ առաջադեմ մտավորականությանը, ընդունվեց «Բարեգործական ընկերության» գործադիր ու ղեկավար կազմի կողմից և Զեյթուն տեղափոխեց «Գավառական տառապելոց նպաստի անվամբ» կոչված ընկերության հանգանակած դրամի մի մասը։ Նախքան Զեյթուն մեկնելը պատվիրակությանն ընդունեց պատրիարքական տեղապահ Ստեփանոս Մաղաքյան եպիսկոպոսը։ Պատվիրակության անդամները նրա ընկերակցությամբ այցելեցին արտաքին գործերի մինիստր Ալի փաշային, Մովսես քահանայի միջոցով հաղորդեցին Զեյթունում տիրող դրությունների մասին³⁸ և կառավարությանը հանձնեցին Մ. Պեշեկթաշլյանի, Մ. Մամուրյանի, Ե. Տեկանցի խմբագրությամբ իշխանների կազմած դիմումը։

Այսպիսով, Մնացական Սեմերճյանի, Մովսես քահանայի, տեր Հակոբի, Տավրոսից եկած այլ հայ պատվիրակների միջոցով Մկրտիչ Պեշեկթաշլյանը, Հովհաննես լավագ քահանա Մկրյանը, Երեմիա Տեկանցը, երիտասարդ վարդապետ Մկրտիչ Խրիմյանը և նրա սան ու ապագա զինակից Գ. Սրվանձըտյանցը ապստամբությունից հետո զեյթունցիների հետ գործարար կապերի մեջ էին։ Մտավորականների և հայրենասերների մի ամբողջ բուլլ էր այդ, որը համահավաքում էր նրանց մեկ ընդհանուր նպատակի՝ ժողովրդի ազատագրման համար։ Այնուամենայնիվ, այս գործիչներն ապստամբների հետ կապեր հաստատեցին կամ արձագանքեցին շարժմանը՝ նրա բռնկումից հետո միայն։

Հայ ազատագրական շարժման պատմության համար հետաքրքիր վավերաթուղթ է Պաղտասար Նորատունկյանի նամակը։ Նորատունկյանը 1862 թ. Փարիզում էր և մասնակցում էր Վ. Լանգլուայի նախագահությամբ Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում կազմված, Մարաշի կոտորածների պատճառով տուժած ընտանիքներին օգնություն հասցնող հանձնաժողովի աշխատանքներին, որին անդամակցում էին Կ. Շահնազարյանը, Ա. Մուրադյանը և ուրիշներ³⁹։ 1863 թ. Նորատունկյանն անցավ Նգիպտոս, քիչ հետո եղավ Հռոմում, որտեղից և հոկտեմբերի 21-ին Պոլիս առաքեց իր ծրագիր-նամակը՝ Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ։

Նամակում ասվում էր, թե նա տեսակցություն է ունեցել լեհ իշխան Չարտորիթսկու հետ, որն առաջարկել է հայերից զորախումբ կազմել՝ «ի

36 Մատենադարան, ձեռագիր 4177, էջ 14—20։

37 Նույն տեղում, էջ 26ր։

38 Նույն տեղում, էջ 28ա, տե՛ս նաև «Մասիս», 1862, 22 դեկտեմբերի։

39 Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 559։

նպաստ լեհական հեղափոխության»։ Չնայած Նորատունկյանը տեսակցության էր գնացել Ֆրանսիացի «Հայտնի ժողովալիս»⁴⁰, նրանից տեղեկացել լեհ հեղափոխականների ծրագրի մանրամասներին, սակայն գաղափարամերձ Մ. Պեշկեթաշլյանի նման վստահություն չէր ցուցաբերում Ֆրանսիական ծրագրին, այն է՝ Կ. Պոլսից մարդիկ ուղարկել Բարձր Հայք, այնտեղ կազմակերպել հայ և քուրդ «քաջամարտիկներ», արշավել Վրաստան և Ռուսաստան, թուլացնել ցարական կառավարությանը և դրանով նպաստել լեհաստանի ազատագրմանը։

Պ. Նորատունկյանը մերժում էր լեհ-ֆրանսիական ծրագրերը, բացասաբար արտահայտվում Բոնապարտի մասին, սակայն դրվատում ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարներն ու պայքարի մեթոդները։ Նա առաջարկում էր ապստամբական ոգի ներարկել հայերին, ազգի փրկությունը որոնել նրա սեփական ուժերի մեջ։ Նորատունկյանը տրտնջում էր Նապոլեոնին օգնության դիմողներից, ասելով, որ «Զեյթունի գործից խայտառակ կերպով վերջացավ», միաժամանակ պահանջում «եռյակներ» սխտեմով ստեղծել ընդհատակյա կոմիտեներ, հիմք դնել Հայաստանի ազատագրումը նախաձեռնող եռանձնյա կամ հինգ հոգուց բաղկացած մասնաժողովի⁴¹։ «Կարելի է հարցնես թե ո՞վ կարող է այդպիսի ծանր բեռի մը տակ մտնելով, հաջողիլ զասունը գործադրելու։

Այն ժամանակ պիտի պատասխանեմ. Մենք և միմիայն հետևյալ հողավածներն անմիջապես հավատով ընդունելով։ Ա. մասնաժողով մը երեք կամ հինգ անդամներ բաղկացյալ։ Բ. պաշտոնն, ազգիս արտաքին գործերն վարել։ Գ. նպատակն. Հայաստանի շղթաներն խորտակել»⁴¹։

Մեծ ակնածանքով էր խոսվում Մ. Պեշկեթաշլյանի մասին։ Հիշյալ նամակը գտնվել է Գ. Սրվանձտյանցի թղթերի մեջ։ Սրանից զատ հայտնի այլ տվյալներ չեն հրապարակվել վերոհիշյալ ծրագրի մասին։ Սակայն այսքանն էլ բավարար է եզրակացնելու, թե Զեյթունով խանդավառված վերոհիշյալ անձնավորությունները երկնում էին ընդհանուր Հայաստանի ազատագրման ծրագրեր։ Այգուհանդերձ, նրանք նախընտրում էին պայքարի դավադրական մեթոդներ և հեռու էին ազգային-ազատագրական լայնահուն շարժումներ կազմակերպելու մտադրությունից։

1870 թ. ֆրանս-պրուսական պատերազմի օրերին ֆրանսիական կառավարությունը, լեհերին իր շահերին ծառայեցնելու, բանակում զինվորագրելու մտադրությամբ, կրկին հրապարակ հանեց լեհական հարցը։ Նապոլեոն III-ը լեհ վտարանդիներին հավաստիացնում էր, թե Ավստրիայի ու Պրուսիայի դեմ մղվող պատերազմի հաղթական ավարտից հետո Ֆրանսիան կօգնի լեհական վտարանդիներին, կվերականգնի նրանց երկրի անկախությունը։

Ոգեշնչված այս առաջարկով, Կ. Պոլսում և ընդհանրապես Թուրքիայում ապրող լեհ վտարանդիները ջանացին կապեր հաստատել սուլթանից ու ցարական կառավարությունից դժգոհ Կովկասի ժողովուրդների ներկայացու-

40 Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 561—562, տե՛ս նաև Մ. Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 141—142, նամակի տեքստը տե՛ս Երիվան հայոց պատմության», գիրք ԺԳ, էջ 57—58։

41 Երիվան հայոց պատմության», գիրք ԺԳ, էջ 57։

ցիլներին հետ, ծրագրեցին վերահաս ապստամբությունը մասնակից դարձնել նրանց. հաղթանակի դեպքում «անկախություն կստանային բոլորը, այդ թվում և հայ ժողովուրդը»։ Գեներալ Իգնատևը 1871 թ. հունվարի 5-ին Կոստանդնուպոլսից գաղտնի խորհրդական Վեստմանին տեղեկացնում էր⁴², թե լեհերն արդեն ակտիվ պրոպագանդ են մղում Թուրքիայում ապրող հայերի, վրացիների, նույնիսկ մահմեդականների մեջ, ունեն բազմաթիվ կողմնակիցներ, նրանց միջոցով կապեր են հաստատել Թիֆլիսում, Երևանում, Ղարաբաղում և այլուր խարսխված «կազմակերպության» կենտրոնների հետ։ Կոմիտեի ներկայացուցիչ հայերը և վրացիները իբրև թե հանգանակությամբ դրամ են հավաքում, զինապահներին ստեղծում, զենք տեղափոխում ու մըթերում, մի խոսքով «նախապատրաստվում ապստամբության»⁴³։ 1871 թ. հունվարի 16-ին Կովկասի փոխարքան կայսրին զեկուցում էր, թե Իգնատևի հաղորդագրությունը ոչ ամբողջապես, բայց և այնպես հաստատվում է⁴⁴։

Ցարական կառավարող շրջանները հակահարվածի նախապատրաստություններ էին տեսնում։ Գաղտնի գրություններ էին ուղարկվում Երևանի, Թիֆլիսի, Ղարաբաղի, Քութայիսի, Ելիսավետպոլի, Բաքվի, Ստավրոպոլի, Թերեքի, Կուրայի, Դաղստանի կառավարիչներին։ Ջորջը վազմ ու պատրաստ էին պահում, ցարական պահստորական բաժնի գործակալները վխտում էին ամենուրեք։ Սակայն, ինչպես հայտնի է, նման ապստամբություն տեղի չունեցավ։ Ըստ երևույթին, դրան խանգարեց Ֆրանսիայի պարտությունը։

1870 թ. իրադարձությունների մասնակիցները, որոնք կապված էին լեհերի հետ, կտրված էին ժողովրդից և պայքարի դավադրական, եվրոպացիների «օգնությամբ» անկախություն ստանալու անիրականանալի ու խաբուսիկ մեթոդը գիրադասում էին համընդհանուր ժողովրդական հեղափոխական շարժումներից։

Ջեյթունի ազատագրական շարժման հարցերով առավելապես հետաքրքրվել են Միքայել Նալբանդյանը, Հարություն Սվաճյանը, Սերովբե Թագվորյանը, Հովհաննես Քյաթիպյանը, Կարապետ Փանոսյանը, որոնք արտահայտում էին աշխատավորության շահերը և ձգտում հայ ազատագրական պայքարը շաղկապել համասլավոնական, ինչպես նաև իտալական հեղափոխական շարժումների հետ։

1850-ական թթ. վերջերի, առավելապես 1860-ականների սկզբի հայ ազատագրական շարժման մեջ մեծ դեր է խաղացել հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը։ Նա գաղափարապես լուրջ աշխատանք ծավալեց և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ հատվածներում։

1862 թ. ցարական ոստիկանության կողմից Նոր Նախիջևանում Մ. Նալբանդյանի տանը կատարած խուզարկության ժամանակ հայտնաբերվեցին մի շարք փաստաթղթեր, որոնք լույս սփռեցին նրա արտասահմանյան գործունեության վրա։ Հայտնի է, որ Մ. Նալբանդյանը 1860 թ. նոյեմբերի 22-ից մինչև դեկտեմբերի 21-ը առաջին անգամ և 1861 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև

42 Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 5, ց. 1, գ. 2093, թթ. 1—2։

43 Նույն տեղում։

44 Նույն տեղում, թ. 5։

ղեկեմքերի 27-ը երկրորդ անգամ եղել էր Կոստանդնուպոլսում: Նա եղել էր նաև Փարիզում, Լոնդոնում, Իտալիայում, Հնդկաստանում:

Ցարական ոստիկանության հայտնաբերած մի նամակից՝ գրված 1862 թ. մայիսի 14-ին, Ս. Թագվորյանի կողմից և այլ փաստաթղթերից պարզվում է, որ Նալբանդյանը կապեր էր հաստատել ռուսական և իտալական հեղափոխական-ազատագրական շարժման ղեկավարների հետ⁴⁵: Նա մշակել է ծրագրեր Հայաստանի ազատագրման մասին, համաձայնեցրել արտասահմանյան վտարանդի բարեկամների հետ, ստացել նրանց հավանությունը: Նամակից երևում է, որ Մ. Նալբանդյանը, Հ. Սվաճյանը, Ս. Թագվորյանը և Հ. Քյաթիպյանը խոստացել էին զինված ուժեր կենտրոնացնել մի որևէ տեղ, հավանաբար Կիլիկիայում կամ Պոնտոսի ծովագրին, գաղտնի խմբակ հիմնել, լրագիր հրատարակել, սվինավոր հրացաններ, թնդանոթներ, ռումբեր, վառոդ արտադրել ու մթերել, դրամ հավաքել, ապստամբություն բարձրացնել: Բազմաթիվ փաստեր կան ենթադրելու, որ Մ. Նալբանդյանի պոլսահայ բարեկամները կապվելու էին կամ արդեն կապված էին Գերցենի, Մաձձինիի, Բակունինի և այլոց հետ. նրանց ուշադրությունը սկզբից ևեթ կենտրոնացած է եղել Կիլիկիայի՝ Զեյթունի վրա:

Այսպիսով, Մ. Նալբանդյանին գաղափարամերձ մտավորականները Կ. Պոլսում ծավալել են նաև ընդհատակյա գործունեություն, խոստացել հիմնել գաղտնի կոմիտե, կատարել Եվրոպայի ու Ռուսաստանի ազատագրական պայքարի ղեկավարներին իրենց ուսուցչի տված խոստումները: Զեյթունի հերոսական ապստամբությունից ամիսներ առաջ Մ. Նալբանդյանը և նրա պոլսահայ բարեկամները մտահոգվել էին տավրոսահայության բախտով, դրամ էին հավաքել ու հանձնել նրանց, հնարավորություն ընձեռել՝ ղենք զնելու համար:

Պարզվում է, որ Ս. Թագվորյանը բանակցություններ է վարել Զեյթունում ազատագրական շարժումներ կազմակերպելու վերաբերյալ, այդ նպատակով էլ դրամ է հանձնել Կիլիկիայից Կ. Պոլիս եկած վարդապետին՝ ղենք, ղինամթերք զնելու և այնտեղ փոխադրելու համար: Ինչպես Մ. Նալբանդյանը, այնպես էլ Պոլսում եղած «քսան-երեսուն» մտավորականները 1862 թ. վարնանը տեղյակ են եղել Զեյթունի իրադարձություններին և ձգտել են Տավրոսի ու մայրաքաղաքի հայության մեջ կապեր ստեղծել: Հատկանշական է, որ Նալբանդյանն ուսումնասիրում էր Ռուսաստանում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում վառոդ պատրաստելու տեխնիկան, մի բան, որ իրեն, ըստ երևույթին, պետք պիտի լիներ առաջիկայում⁴⁶:

Մ. Նալբանդյանի, Հ. Սվաճյանի, Ս. Թագվորյանի և այլոց՝ Զեյթունի հետ ապստամբությունից առաջ ունեցած կապերի կամ Արևմտյան Հայաստանում ազատագրական շարժումներ կազմակերպելու օգտին է խոսում ծածկագիր այն բառաբանը, որը կազմվել էր հավանաբար Կ. Պոլսում, արևմտահայերեն, և բաժանվել գործին մասնակից, տարբեր քաղաքներում ու եր-

45 Տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Անտիպ երկեր, խմբագրությունը և կոմենտարները Աշոտ Հովհաննիսյանի, Երևան—Մոսկվա, 1935, էջ 442 և հետ.:

46 Տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 137—138:

կրրներում ապրող հայ դեմոկրատներին, իրար հետ նամակագրական կապեր սլահայանելու նպատակով, Մածկագիրը Մ. Նալբանդյանի թղթերում հայտնարերել է ցարական ոստիկանությունը, որի բառացանկում գտնում ենք. «վաճառականության տուն մը բանալ — Զորք կենտրոնացնել և շառցնել տեղի մը մեջ: Սեղանավոր մը ունենալ տեղի մը մեջ — Քոմիթե ունենալ տեղի մը մեջ: Քրիդիթ ունենալ — Լրագիր հաստատել տեղի մը մեջ: Սամսոնի բարեկամ — Ռուս: Լոնդոնի բարեկամ — Հերցեն: Ժենովայի բարեկամ — Իթալիա: Լիվոռնոյի բարեկամ — Կաթիլալտի: Պոլսո բարեկամ — Տանկաստան, Հիվանդ — Հայաստան: Բամբակ — Կիլիկիա: Փարիզի բարեկամ — Չարտոնի ծակի: Պարոն Մարտիրոս — Մածծիկի: Պարոն Ալմիքար — Պաֆուկին: Ժամացույց — Սվիսավոր հրացան: Քրոնոմետր — քնդանոթ: Ալյուր — վառող: Ենրյան — ռումբ: Բեքլթեն (հունձք — խմբ.) առաջ ստակ տալ երկրագործաց կամ վաճառականաց — Ազգայնություն գաղթեցնել տեղի մը մեջ: Պաղ բռնել կամ ապրանք մը գնելու համար ինքը զինքը հոժարամիտ չցցնել — Ապստամբություն (ընդգծումները մերն են խմբ.)»⁴⁷:

Բառերի այս բացատրությունները գալիս են լրացնելու Մ. Թափուրյանի նամակը և վկայում են, որ Մ. Նալբանդյանն ու արևմտահայ դեմոկրատները մտադրվել էին արևմտահայության մեջ ծավալել հայրենասիրական գաղափարներ և ժողովրդին զինելով՝ կապել Լոնդոնում գործող ռուս հեղափոխական դեմոկրատների, ինչպես նաև իտալական ազատագրական շարժման գործիչներին՝ հառկապես Մաձձիկի հետ:

Ենթադրվում է, որ Պոլսում ստեղծվել է նաև «Մասոնական օթյակ», որը ղեկավարել է Ս. Թափուրյանը կամ Հ. Սվաճյանը:

Մասոնական կազմակերպություններ ստեղծվեցին նաև Զմյուռնիայում՝ «Տիգրան» ժողովարանը հիմնվեց «Օտտո-Ֆելդգից»՝ «Հայկ կամ Օրիոնից» հետո, նրանից անկախ և անմիջականորեն ենթարկվում էր Մանչեստրի բաժանմունքին⁴⁸, 1864 թ. Պոլսի Գում-Գափու թաղամասում հիմնվեց «Արամ» ժողովարանը⁴⁹: Անգլիական մասոնությանը ենթարկվող բոլոր այս կազմակերպություններն էլ հեռու էին նալբանդյանական կոմիտեներ լինելուց: Սակայն եղել են մտավորականների խմբեր, որոնք կազմակերպություն են ըստեղծել 1866 թ., ունեցել են դեմոկրատական կազմ և գործել են գաղտնի:

XX դարի քսանական թթ. սկզբներին Կոստանդնուպոլսի մի նպարավաճառի խանութում, պատահաբար, Ռուբեն Բերբերյանի ձեռքն է ընկնում սևագիր թղթերի մի կապոց, որը պարզում էր մայրաքաղաքում հիմնված «Սեր» ընկերության գործունեությունը, բացահայտում նրա մասնակիցների կազմը, հետապնդած նպատակները, կապը դրսի երկրների հետ:

Ըստ Բերբերյանի հրապարակած վավերագրերի, «Սեր» օթյակը գաղտնի «Ֆրեր-մասոնական» կազմակերպություն էր: Այն հիմնվել էր 1866 թ. մայիսի 7-ին, Պոլսի Գուլե Գափու թաղի Եսզըճի փողոցի № 21 տանը:

«Սեր» օթյակն ուներ անդամների բավական մեծ թիվ: Ընտրվել էր գոր-

47 Մ. Նալբանդյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1949, էջ 283—284:

48 «Արշալույս Արարատյան», 1866, № 795:

49 «Մասիս», 1864, № 654:

ծաղիր և ղեկավար մարմին՝ հանձին Մատթեոս Մամուրյանի (եղբայրության հոետոր), Հ. Մվաճյանի, Ս. Թազվորյանի, Ե. Տնտեսյանի, Ս. Հեքիմյանի, Ռոմանոս Սետեֆճյանի, Մ. Երեմյանի, Էքեշյանի, Իբրև հյուրեր կանչվում էին Գր. Զիլինկիրյանը, Հ. Նորատունկյանը, որոնց մասնակցությունը պատահադիք բնույթ էր կրում Կ. Պոլսում քիչ լինելու պատճառով: 1867 թ. ընդունվեցին նաև երեք նոր անդամներ՝ բողոքական Ղազարոս Դավուտը, հայ ազգային միությունների վարչության անդամ Սիմոն Մաքսուտ բեյը և քնարերգու բանաստեղծ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը⁵⁰:

«Սեր» ընկերության նշանաբանն էր՝ դիտություն, աշխատանք, ազատություն, եղբայրություն, իսկ քիչ հետո ընդունվեցին ֆրանսիական հեղափոխության կոչերը՝ ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն:

«Սեր» ընկերության ժողովներում լսվում էին զեկուցումներ: 1866 թ. հունիսի 5-ին Մամուրյանը «Սեր» ընկերության դռնփակ նիստում կարդաց «Միքայել Նալբանդյանց» զեկուցումը, որը «Մ. Մ.» ստորագրությամբ տրապարկվեց «Մաղիկ» հանդեսի նույն թվականի հուլիսի 15-ի համարում:

Այսպիսով, 1860-ական թթ. Թուրքիայի առաջին քաղաքներում կազմակերպված մշակութային բազմաթիվ ընկերությունների կողքին հիմնվել է նաև գաղտնի ընկերություն, որի նպատակն էր Արևմտյան Հայաստանի ոչ միայն լուսավորությունը, տնտեսական զարգացումը, այլև քաղաքական ազատագրումը: Նույն տարիներին Մոսկվայում, Բաքվում, Թիֆլիսում ևս հիմնադրվում են մշակութային մի շարք ընկերություններ, աշակերտական խմբակներ, որոնց մասնակիցների մեջ կային նաև ղեմավորատական հովերով տարված մտավորականներ:

Ժողովրդին ազգային-ազատագրական պայքարի ոգեկոչող խմբակներ են հիմնադրվել նաև Արևելյան Հայաստանում, մասնավորապես Ալեքսանդրապոլում: Սահմանամերձ այս քաղաքն, ունենալով արհեստավորական բազմաթիվ կազմակերպություններ, առևտրական մերձավոր կապեր Թուրքիայի հետ, քաջատեղյակ էր սովթանների մագիլներում խոշտանգվող արևմտահայ եղբայրների դրությանը:

1868 թ. հունիսի 1-ին Ալեքսանդրապոլի վիճակային դպրոցին կից բացվում է «Որբախնամ» ընկերություն, որն ուներ 100 անդամ և միավորում էր քաղաքական տարբեր հայացքներ ունեցող անձնավորությունների: 1869 թ. սկզբներին «Որբախնամ»-ը պառակտվում է. նրա ձախ թեկն պատկանող անդամների նախաձեռնությամբ ապրիլ ամսին հիմնադրվում է «Բարենպատակ ընկերությունը»: Ընկերության նախաձեռնողն ու ղեկավարը տեղի մասնավոր դպրոցի ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանն էր, նրա օգնականը՝ Պետրոս Հայկազունին⁵¹, որոնք իրենց շուրջն էին համախմբել 43 անդամների և ձևավորել «Բարենպատակը»: Այդ ընկերության մեջ ընդգրկված էին ուսուցիչներ, աշակերտներ, արհեստավորներ, ծառայողներ: «Բարենպատակն» ուներ իր կանոնադրությունը, Ալեքսանդրապոլում և նրա մերձակայքում գաղտնի ժո-

50 Տե՛ս Հայկ Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 519—524:

51 Տե՛ս վ. Ա. Պարսամյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1958, էջ 119—164, տե՛ս նաև Մ. Գ. Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 141—146:

ղովներ էր գտնարում, քննարկելով հայ ժողովրդին այդ պահին հուզող քաղաքական ազատագրության, ինչպես նաև հայոց լեզվի, գրականության, պատմության դասավանդման, դպրոցական ուսուցման և այլ խնդիրներ:

Ընկերությունը հետաքրքրվում էր Արևմտյան Հայաստանի ճակատագրով, ձգտում այնտեղ ապստամբական շարժումներ կազմակերպել, ժողովրդին ոտքի հանել սուլթանական բռնապետության դեմ: Ա. Կրիտյանը շահաժող տողերով երանի էր տալիս այն մարդկանց, որոնք կարող էին ազատ ու անկաշկանդ ապրել իրենց հայրենիքում: Նա հայերին կոչ էր անում. «մի՛ հապաղեք հայեր շարժվելու դեպի Հայաստանի կենտրոնը», իսկ Հայաստանի կենտրոն ասելով Արսեն Կրիտյանը հասկանում էր Վասպուրականը: Ընկերության անդամ Պետրոս Հակազունին այդ նույն նպատակով անցավ Արևմտյան Հայաստան, ճանապարհորդության ընթացքում ուսումնասիրեց երկիրը, վերադարձին հանգանակություն կատարեց՝ զենք զնելու և այնտեղ առաքելու նպատակով:

«Բարենպատակ ընկերության» անդամները կապերի մեջ էին Կոստանդնուպոլսի հայ առաջավոր մտավորականների հետ: Նրանք Հ. Սսայանի միջոցով այնտեղից ստանում էին գրականություն, պարբերական մամուլ, մասնավորապես Ռուսաստանում արգելված գրքեր, այդ թվում Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը:

«Բարենպատակ ընկերությունը» գործեց շուրջ վեց տարի, գոյություն ունեցավ մինչև 1875 թ. ապրիլ ամիսը, երբ Երևանի նահանգական ժանդարմական վարչության պետ մայոր Զոլոտովսկին հայտնաբերեց խմբակը⁵², խուզարկություններ կատարեց, ձերբակալեց ընկերության գրեթե բոլոր անդամներին: Մեկ տարի անց կայացվում է համեմատաբար մեղմ դատավճիռ, հավանաբար այն պատճառով, որ «Բարենպատակի» գործունեության սուր ծայրն ուղղված էր մի պետության դեմ, որին Ռուսաստանը բարյացակամորեն չէր վերաբերվում:

Այսպիսով, 1850-1860-ական թթ. հայ իրականության մեջ հասարակական-քաղաքական ակտիվ գործողությունների սկզբնավորման տասնամյակներ էին: Սակայն գործող խմբակները տակավին իրար հետ շաղկապված չէին: Մտավորականությունը կտրված էր գավառից, անհրաժեշտ չափով տեղյակ չէր ժողովրդի վիճակին և կապված չէր նրա հետ: Այդուհանդերձ, Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության արձագանքը Հայաստանի երկու հատվածներում, աշխարհասփյուռ հայ գաղթօջախներում, գաղտնի կազմակերպությունների երևան գալը պատահական չէին: XIX դարի երկրորդ կեսին զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքում, ուժեղացան տնտեսական, կուլտուրական-գաղափարական կապերը երկու հատվածների միջև. Թուրքական բռնապետական լծից արևմտահայության ազատագրման խնդիրն արդեն հուզում էր ողջ հայ ժողովրդին, ուժեղանում էր նրա ազգային կոնսոլիդացիայի պրոցեսը, որն իր հերթին նպաստում էր համագգային մշակույթի զարգացմանը:

⁵² Տե՛ս վ. Ա. Պառսամյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, էջ 163—164:

1850—1860-ական թթ. ձևավորվեց և քաղաքացիության իրավունք ստացավ հայ աշխարհաբար գրական լեզուն իր երկու՝ արևելահայ և արևմտահայ ճյուղերով, լուսավորական համազգային շարժումը հաղթանակ տարավ գրաբարի, կղերա-ֆեոդալական մտայնության դեմ: Զևակներվեց ու զարգացավ աշխարհաբար, աշխարհիկ գրականությունը, բարեփոխվեց հայկական դրամուրացը, հիմնադրվեց աղգային թատրոնը, ստեղծվեց հայկական անդրանիկ օպերան, նոր հուն ընտրեց գրադպրությունը:

Հայ մտավորականությունը, հատկապես դեմոկրատ գործիչները, տոգորվում են ազգային գաղափարներով, մշակում ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսություն, քաղաքական կապեր են դարձնում արևելահայ ու արևմտահայ հատվածների միջև: Այսպիսով, հիշյալ տասնամյակների Պոլս-տուրական վերածնությունը, հայ ազգության կազմավորման, ժողովրդի գաղափարական հասունացման, գրական-կուլտուրական վերելքի արտահայտություններն էին՝ այն դեպքում, երբ սովթանական բռնապետության դեմ ուղղված հայ ազատագրական շարժումն ընդունում էր համազգային ձև և համադեմոկրատական բովանդակություն:

4. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՆՈՒՅԹՆԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայ հասարակական-քաղաքական ու ազատագրական շարժումները ծավալվում էին ոչ միայն Կիլիկիայում, գաղութահայ օջախներում, այլև Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում: Մուշի, Վանի, Կարինի, Դերսիմի հայ ռայան բողոքագրերով, ցույցերով ու զինված ելույթներով դիմագրավում էր սովթանական բռնապետությանը, քուրդ ցեղապետների հարկային ճնշումներին, կրոնական խտրականությանը, իր ֆիզիկական գոյությանը վերջ տալու ահավոր փորձերին: Չնախապատրաստված, անկազմակերպ և տարերային ձևով ոտքի էր կանգնում Արևմտյան Հայաստանի հայ աշխատավորությունը, զենքը ձեռքին պաշտպանում իր պատիվն ու իրավունքը: Այս առումով ուշագրավ փորձեր է արել Վանի հայ ազգաբնակչությունը:

Վասպուրականն Արևմտյան Հայաստանի սիրտն էր, նրա հայաշատ և համեմատաբար լուսավորված գավառը: Հայրենիք վերադառնալով, Մ. Խրիմյանը իր հետ գավառ բերեց պարբերաթերթ հրատարակելու, դպրոց բացելու մտահղացում: Նա Վարագում հիմք դրեց տպագրական գործին: Մ. Խրիմյանի ու Գ. Սրվանձտյանցի «Արծվի Վասպուրական», «Արծվիկ Տարոնո» պարբերաթերթերը հայրենիքում լույս տեսնող անդրանիկ հանդեսներն էին, որոնց շուրջը համախմբվեց գավառահայ նորաստեղծ մտավորականությունը:

1860-ական թթ. թուրքական կառավարող շրջանները ավելի խստացրին ազգային ճնշումներն ու հալածանքները, որոնց ի պատասխան ծայր առավ Վանի 1862 թ. զինված ելույթը: Նույն թվականի փետրվարի 26-ին «Փարիզ» պարբերականը գրում էր. «Հայաստանի Վան քաղաքի մեջ տաճիկ զինվորները քրիստոնեից խաչը վիրավորելու համար կռիվ եղավ ու միջնաբերդն առնվեցավ: Երկու կողմեն մեռելոց և վիրավորելոց թիվը հազարի կհասնի»⁵³:

⁵³ «Փարիզ», 1862, № 62, 28 փետրվարի: